JUNE:-2023,
VOLUME:-12,ISSUE-46

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

ભારતીય સ્વતંત્રતા ચળવળમાં મહિલાઓની ભૂમિકા

ડૉ. કુમારપાળ પરમાર

અસોસિએટ પ્રોફેસર, ઈતિહાસ વિભાગ, સુરેન્દ્રનગર યુનિવર્સિટી, વઢવાણ

ડૉ. મનીષ પંડ્યા

રીસર્ચ સ્કોલર, ઈતિહાસ વિભાગ, સુરેન્દ્રનગર યુનિવર્સિટી, વઢવાણ

સારાંશ:

ભારત એશિયા ખંડની દક્ષિણે આવેલો ભૂ-ભાગ છે તેને પ્રાચીનકાળથી ભારતીય ઉપખંડ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, પુરાણોમાં તેનો ઉલ્લેખ ‘ભારતવર્ષ’ તરીકે થયેલો છે. આ ભારતવર્ષ પોતાની સંસ્કૃતિ, કલા, સાહિત્ય તથા આર્થિક સંપત્તિ, વ્યાપારને લઈને ‘સોને કી ચિડિયા’ કહેવાતું. વિશ્વમાં ભારતીય ઇતિહાસ ઘણો પ્રાચીન છે. જ્યારથી લિપી અસ્તિત્વમાં નહતી ત્યારથી ભારત અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ભારતનો ઇતિહાસ પથ્થરયુગથી આંરભ થાય છે. સિંધુ ખિણની સંસ્કૃતિ, મોર્યકાળ, ક્ષત્રપ, ગુપ્તયુગ, સલ્તનત, મુગલ, બ્રિટિશ વગેરે જેવા શાસનકાળથી ઘેરાયેલો ભારતનો ઇતિહાસ અદ્ભૂત છે. મુગલો અને મરાઠા બાદ બ્રિટિશરોએ ભારત પર બસો વર્ષ રાજ કર્યું હતુ. બ્રિટિશના શાસનમાંથી મળેલી આઝાદી કોઇ ભેટ નથી. તેના માટે હજારો બલિદાનો અને આંદોલનો થયેલા જોવા મળે છે. ભારતને આઝાદ કરવામાં પુરુષ સ્વાતંત્ર સૈનાનીઓ એકલા હતા એવુ નથી પરંતુ મહિલાઓની મોટી ભૂમિકા જોવા મળે છે. જેથી ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં મહિલાઓની ભૂમિકાની તપાસ કરવા અને તે પ્રત્યે ભારતીયો અને વૈશ્વિકસ્તરે જાગૃતતા લાવવા પ્રસ્તુત શોધપત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યુ છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: ભારતીય, મહિલા, સ્વતંત્રતા ચળવળ, ભૂમિકા, સમાજ

1.પ્રસ્તાવના

ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામનો ઈતિહાસ મહિલાઓના યોગદાનનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના અધૂરો ગણાય. સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામનો ઈતિહાસ મહિલાઓના બલિદાન, નિઃસ્વાર્થતા, બહાદુરીની ગાથાથી ભરપૂર છે. એવી સેંકડો મહિલાઓ હતી જેઓ તેમના પુરૂષ સમકક્ષો સાથે મળીને સાચી ભાવના અને અવિશ્વસનીય હિંમત સાથે સ્વાતંત્ર્યતાની લડત લડ્યા હતા. ભારતીય મહિલાઓ વિવિધ પ્રતિબંધોથી દૂર થઈને તેમની પરંપરાગત ગૃહલક્ષી ભૂમિકાઓ અને જવાબદારીઓમાંથી બહાર નીકળી. તેથી, સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિમાં મહિલાઓની ભાગીદારી અતુલ્ય અને પ્રશંસનીય ગણી શકાય . જો કે, પુરૂષ પ્રભુત્વ ધરાવતા સમાજમાં મહિલાઓ માટે યોદ્ધા તરીકે લડવું સરળ નહોતું. વળી, સ્ત્રીઓએ આવા રૂઢિચુસ્ત લોકોની ધારણાને બદલવાનો પ્રયાસ કર્યો. તદુપરાંત, સ્ત્રીઓ માત્ર તેમના જીવનનું બલિદાન જ નહીં પરંતુ આવા રાષ્ટ્રીય મુદ્દાઓનો સામનો પણ

કરી શકે છે. ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં મહિલાઓની ભાગીદારી 1817 ની શરૂઆતમાં શરૂ થઈ જ્યારે ભીમા બાઈ હોલકરે અંગ્રેજો સામે લડાઈ કરી. મેડમ ભીકાજી કામા, પ્રથમ ભારતીય મહિલા સમાજવાદી કે જેમણે 1857ના બળવા પછી પોતાની માતૃભૂમિની આઝાદી માટે લડત આપી હતી. રાણી લક્ષ્મીભાઈ એવી મહિલાઓમાંની એક હતી જેમણે તમામ અવરોધોને હળવા કરીને બ્રિટિશ રાજ સામે લડત આપી હતી. એમાં કોઈ શંકા નથી કે ભારતીય સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી સંઘર્ષમાં મહિલાઓની મોટી સંખ્યામાં ભાગીદારી છે. તેથી મહિલાઓએ તેમના ઉગ્ર સ્વભાવ બતાવીને જે સાહસ કર્યો છે તેની ઐતિહાસિક સાક્ષી પુરવા માટે આ પેપર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

2.સંશોધનના હેતુઓ

- ભારતીય સ્વતંત્રતા ચળવળમાં મહિલા સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓ દ્વારા ભજવવામાં આવેલી ભૂમિકાનું અન્વેષણ કરવું.
- ભારતીય સ્વતંત્રતા ચળવળમાં મહિલાઓની ભૂમિકા સમજવી અને તેના વિશે જાગૃતિ લાવવી.

3.સબંધિત સાહિત્યની સમીક્ષા

"સ્વાતંત્ર્ય ચળવળમાં મહિલાઓની ભૂમિકા" પર અસંખ્ય સંશોધનો થયા છે, જેમના કેટલાક મહત્વપૂર્ણ પુસ્તકો અને લેખો નીચે મુજબ છે:

- **Kaur Manmohan (1985):** આ પુસ્તક જ્યારે સ્વતંત્રતાનો પ્રથમ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો અને 1947 સાથે સમાપ્ત થાય છે. એટલે કે 1857 થી 1947 સુધીના 90 વર્ષના સમયગાળામાં સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં ભારતની મહિલાઓને આવરી લેવામાં આવી છે..
- **Chopra P.N. (1975):** આ પુસ્તક ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ભારતીય મહિલાઓ દ્વારા ભજવવામાં આવેલી પરાક્રમી ભૂમિકાને પ્રકાશિત કરે છે અને તેમનાં બલિદાન, નિઃસ્વાર્થતા, બહાદુરીની ગાથા પણ સમજાવે છે.
- **Thapar Suruchi (2006):** સંશોધકે આ પુસ્તકમાં ભારતીય સ્વતંત્રતા ચળવળમાં ખાસ કરીને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં સામાન્ય મધ્યમ-વર્ગની મહિલાઓની રાષ્ટ્રવાદી ભાગીદારી પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. લેખક દ્વારા સરોજિની નાયડુ, વિજયલક્ષ્મી પંડિત, સુચેતા કૃપલાની અને એની બિસન્ટ જેવા અગ્રણી મહિલા નેતાઓને આ પુસ્તકમાં પ્રકાશિત કરેલ જોવા મળે છે.
- **Ralhan O.P (1995):** આ પુસ્તક એવી ભારતીય મહિલાઓની સામાજિક આર્થિક સ્થિતિને આવરી લે છે જેમણે આપણા સમાજના ઉત્ક્રાંતિમાં સૌથી મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી હતી, લેખક પ્રાચીન સમયથી આધુનિક સમય સુધી ભારતીય મહિલાઓની ભૂમિકાને પણ

પ્રકાશિત કરે છે.

- **Agrawal M. G.**: આ સંશોધન સ્વતંત્રતા સંગ્રામ દરમિયાન સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓ દ્વારા ભજવવામાં આવેલી ભૂમિકાને પ્રકાશિત કરે છે. આ પુસ્તકમાં ભારતની આઝાદી દરમિયાન સ્વાતંત્ર્ય ચળવળમાં સમાજના તમામ વર્ગોના લોકોના યોગદાન અને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની તેમની યાદોને દોરવાનો પ્રયાસ કરેલ જોવા મળે છે. એટલું જ નહી પણ આમાં વિવિધ પ્રદેશોના સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓનો સમાવેશ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે અને સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં ભાગ લેનાર અને વિવિધ રીતે સમૃદ્ધ યોગદાન આપનાર મહિલાઓ વિશે પણ સમજાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.
- **Brown Judith (1972):** આ પુસ્તક ચળવળમાં મહિલાઓની ભાગીદારીને રાજકીય ઉપદ્રવ તરીકે વર્ણવે છે. તેઓએ ભારતના સ્વતંત્રતા સંગ્રામના સીમાચિહ્નો નીચે મુજબ દર્શાવ્યા છે.

1. પ્રથમ સ્વતંત્રતા સંગ્રામ (1857-58)
2. બંગભંગ અને સ્વદેશી ચળવળ (1905)
3. હોમરૂલ આંદોલન (1914)
3. જલિયાવાલા બાગ હત્યાકાંડ (1919)
4. અસહકાર આંદોલન (1920)
5. કોંગ્રેસ દ્વારા પૂર્ણ સ્વરાજની ઘોષણા; મેરઠ કોન્ફરન્સી કેસ (1929)
6. સવિનય કાનૂન ભંગ: દાંડી માર્ચ (1930)
7. ભારત છોડો ચળવળ (1942)

4.રાષ્ટ્રીય ચળવળના મહિલા આગેવાનો

એમાં કોઈ શંકા નથી કે ભારતીય સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી સંઘર્ષમાં મહિલાઓએ મોટી સંખ્યામાં ભાગ લીધો હતો. જો રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં મહિલા નેતાઓના નામો યાદ કરીએ તો યાદી ઘણી લાંબી જોવા મળશે. રાષ્ટ્રીય સ્તરે સરોજિની નાયડુ, રાણી લક્ષ્મી બાઈ, વિજયાલક્ષ્મી પંડિત, કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય અને મૃદુલા સારાભાઈથી શરૂ કરીને, પ્રાંતીય સ્તરના નેતાઓ જેમ કે એની મસ્કરેન અને કેરળમાં એ.વી. કુટ્ટીમાલુઅમ્મા, મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સીમાં દુર્ગાબાઈ દેશમુખ, યુપીમાં રામેશ્વરી નેહરુ અને બી. અમ્માન, દિલ્હીમાં સત્યવતી દેવી અને સુભદ્રા જોશી, બોમ્બેમાં હંસા મહેતા અને ઉષા મહેતા અને અન્ય ઘણી મહિલા આગેવાનોના નામ આવે છે.

વાસ્તવમાં, રાષ્ટ્રવાદી ચળવળનો ભાવ એવો છે કે પ્રાદેશિક સ્તર અને અખિલ ભારતીય સ્તરના નેતાઓ વચ્ચે તફાવત કરવો ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. ઘણી મહિલાઓએ સ્થાનિક સ્તરે શરૂઆત કરી અને રાષ્ટ્રવાદી તબક્કામાં આગળ વધી. આ તમામ ભારતીય મહિલાઓ ઉપરાંત,

એની બેસન્ટ અને માર્ગારેટ કઝીન્સ જેવી આઇરિશયન મહિલાઓ પણ હતી, જેઓ બ્રિટિશ શોષણના અનુભવનું જ્ઞાનથી ભારત માટે જવાબદારીઓ સ્વિકારી.

5.ભારતની મહિલા સ્વતંત્રતા સેનાનીઓ

મહિલા સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓની યાદી બનાવવી ખૂબ જ મુશ્કેલ છે અને તેમાંથી થોડાકને અલગ કરવા પણ તેટલું જ મુશ્કેલ છે. તેમ છતાં શોધપત્રની મર્યાદાઓને આધીન રહી પસંદ કરેલ મહિલા સ્વતંત્રતા સેનાનીઓ નીચે મુજબ છે.

- **'હિંદની બુલબુલ' સરોજિની નાયડુ:** વિદ્વાન, વૈજ્ઞાનિક, તત્ત્વજ્ઞ, સમાજસુધારક અને કેળવણીકાર સરોજિની નાયડુનો જન્મ 13 ફેબ્રુઆરી 1979ના રોજ હૈદરાબાદના બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. તેઓ 1917ની આસપાસ અગ્રણી રાષ્ટ્રવાદી તરીકે ઉભરી આવ્યા. 1925માં INCની પ્રમુખ બનનાર તે બીજી મહિલા હતા. 1905માં બંગાળના વિભાજનના વિરોધ દરમિયાન તે રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં જોડાયા. 1930માં સવિનય કાનૂન ભંગ દરમિયાન તેઓએ અગ્રણી ભૂમિકા ભજવી હતી અને તે માટે તેમને જેલમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યા હતા. મીઠા સત્યાગ્રહ દરમિયાન તે મહિલા વિરોધીઓમાંની એક હતી. 1942 માં "ભારત છોડો" દરમિયાન પણ તેમની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી. તેઓએ સમગ્ર ભારતમાં પ્રવાસ કર્યો, મહિલા સશક્તિકરણ અને રાષ્ટ્રવાદી પર પ્રવચનો આપ્યા. તે વિમેન્સ ઈન્ડિયા એસોસિએશનની રચના સાથે પણ નજીકથી અને લંડનમાં મહિલાઓના મતદાન અધિકારોના પ્રતિનિધિમંડળની સાથે પણ સંકળાયેલા હતા.
- **રાણી લક્ષ્મીબાઈ:** ઝાંસી 1987ના વિપ્લવનું એક પ્રમુખ કેન્દ્ર બની ગયું હતુ, રાણી લક્ષ્મીબાઈએ ઝાંસીની સુરક્ષાને સુદૃઢ કરવા સ્વયંસેવક સેનાને સંગઠન કરવાનું પ્રારંભ કર્યુ અને સેનામાં મહિલાઓની ભરતી અને તેમને યુદ્ધ પ્રશિક્ષણ પણ આપવામાં આવ્યુ. ભારતીય ઈતિહાસમાં હજુ સુધી રાણી લક્ષ્મીબાઈ જેટલી બહાદુર અને શક્તિશાળી મહિલા યોદ્ધા આંગણીને ટેરવે ગણી શકાય તેમ છે, દેશભક્તિ અને રાષ્ટ્રીય ગૌરવનું ભવ્ય ઉદાહરણ એટલે રાણી લક્ષ્મીબાઈ. તે ઘણા લોકો માટે પ્રેરણા અને પ્રશંસા છે. આ રીતે તેમનું નામ ભારતના ઈતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે લખાયેલું છે.
- **કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય:** ભારતીય સમાજ સુધારક, સ્વાતંત્ર્ય સેનાની તથા ભારતીય હસ્તકલાના ક્ષેત્રમાં પુનરુત્થાન લાવનારા ગાંધીવાદી મહિલા હતા. તેમણે 1930માં મીઠા સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો હતો. તેઓએ હસ્તકલા, હાથશાળ અને થિયેટરને પ્રોત્સાહન આપ્યું. ભારત સરકારે તેમને 1955માં પદ્મ ભૂષણ અને 1987માં પદ્મ વિભૂષણથી નવાજ્યા છે.
- **એની બેસેન્ટ:** તેઓ અગ્રણી આધ્યાત્મિક, થિયોસોફિસ્ટ, મહિલા અધિકારોના હિમાયતી, લેખક, વક્તા અને ભારતપ્રેમી હતા. તે 1917માં ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના પ્રથમ પ્રમુખ બન્યા હતા. તેમના

સહયોગી માર્ગારેટ પિતરાઈ ભાઈઓએ ભારતીય મહિલા મતદાન અધિકાર બિલનો મુસદ્દો તૈયાર કર્યો હતો અને "મહિલા ભારતીય સંઘ" શરૂ કર્યું હતું.

•**વિજયાલક્ષ્મી પંડિત:** એક ભારતીય રાજદ્વારી અને રાજકારણી, જેઓ મહારાષ્ટ્રના છઠ્ઠા ગવર્નર અને સંયુક્ત રાષ્ટ્ર મહાસભાના આઠમા પ્રમુખ રહ્યા હતા. તેમને રાષ્ટ્રવાદી પ્રવૃત્તિઓ માટે 1932, 1940 અને 1942માં ત્રણ વખત જેલમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યા હતા. મીઠા સત્યાગ્રહ દરમિયાન તેમણે સરઘસોનું નેતૃત્વ કર્યું હતું અને બહેન-બાળકી, પુત્રીઓ સાથે દારૂ અને વિદેશી કાપડ વેચતી દુકાનો પર ચક્કાજામ કર્યો હતો. તેણે ભારતમાં મહિલાઓ માટે ઘણી લડાઈઓ લડી છે અને અનેક અવરોધો તોડ્યા છે.

•**દુર્ગાબાઈ દેશમુખ:** મીઠાના સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેવા બદલ તેમને ત્રણ વર્ષની જેલ થઈ. આ સત્યાગ્રહ દરમિયાન જ્યારે રાજાજી અને દક્ષિણમાં ટી. પ્રકાશમ જેવા નેતાઓ ચળવળના અન્ય તથ્યોને ગોઠવવામાં વ્યસ્ત હતા, ત્યારે એ દુર્ગાબાઈ જ હતા જેમણે મીઠાના કાયદા તોડનારાઓના જૂથને મદ્રાસના મરિના બીચ તરફ દોરી ગયા. તેણીએ ખૂબ જ નાની ઉંમરે 'આંધ્ર મહિલા સભા' અને 'હિન્દી બાલિકા પાઠશાળા' શરૂ કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી હતી.

•**મૃદુલા સારાબાઈ:** અખંડ ભારતના વિભાજન દરમિયાન હિંદુ અને મુસ્લિમ બંનેને ઈજા થવા કે માર્યા જવાથી ટોળા દ્વારા અપહરણ કરાયેલી છોકરીઓને બચાવવા અને શરણાર્થીઓને રોકવા માટે અંગત જોખમે લડ્યા, ઈ.સ. 1934માં તેઓ ગુજરાતમાંથી ઓલ ઈન્ડિયન કોંગ્રેસ કમિટીમાં પ્રતિનિધિ તરીકે પણ ચૂંટાઈ આવ્યા હતા.

•**બસંતી દાસ:** ભારતમાં બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન તે એક ભારતીય સ્વતંત્રતા કાર્યકર્તા તરીકે ઉભરી આવ્યા હતા. તેમણે વિવિધ રાજકીય અને સામાજિક ચળવળોમાં સક્રિય ભાગ લીધો હતો અને અસહકારની ચળવળ દરમિયાન એમની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી. તેમના યોગદાનોને મન આપતા ભારત સરકાર દ્વારા 1973માં પદ્મ વિભૂષણ મળ્યું હતું.

•**સુચેતા કૃપલાની:** તેઓ દ્વારા વર્ષ 1932માં સામાજિક કાર્યકર તરીકે જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો અને 1939 માં રાજકારણમાં ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસમાં જોડાયા. ઈ.સ.1940 માં ફૈઝાબાદ ખાતે વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહની શરૂઆત કરી અને બે વર્ષ માટે જેલવાસ ભોગવ્યો. ભારત છોડો ચળવળ દરમિયાન, તેમણે અજ્ઞાતવાસમાં રહ્યા અને ગુપ્ત રીતે બ્રિટિશ વિરોધી પ્રતિકારનું આયોજન કરવામાં નોંધપાત્ર સેવા આપી.

•**કમલા દાસ ગુપ્તા:** ભારતીય મહિલા સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓમાં તેઓનું એક તેજસ્વી નામ છે. તે આતંકવાદી ક્ષેત્રના હતા અને 'જુગંતર પાર્ટી' નાં સક્રિય સભ્ય હતા. ઈ.સ.1942માં તેમની ભારત છોડો ચળવળ અંતર્ગત ધરપકડ કરવામાં આવી હતી અને પ્રેસિડેન્સી જેલમાં બંધ કરવામાં આવ્યા હતા.

- **ડૉ. એસ. મુથુલક્ષ્મી રેડ્ડી:** તેઓ પ્રથમ ભારતીય મહિલા હતા જેમને 1926માં મદ્રાસ વિધાનસભામાં સમાજ સેવા અને દવાના ક્ષેત્રમાં તેમની યોગ્યતા અને સેવાઓ માટે નામાંકિત કરવામાં આવ્યા હતા. મીઠાના સત્યાગ્રહ અને અસહકાર ચળવળ દરમિયાન મહિલાઓ પર અત્યાચાર અને મહિલા આંદોલનકારીઓ સામે દમનકારી પગલાંના વિરોધમાં તેમને તેમના હોદ્દા પરથી રાજીનામું આપ્યું અને સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં ઝંપલાવ્યું.
- **માર્ગારેટ કઝીન્સ:** એક આઈરિશ મહિલા ક્રુસેડર એ આયર્લૅન્ડમાં મહિલાઓ માટે મતદાનના અધિકાર માટે લડ્યા પછી તેઓ તેમના પતિ સાથે ભારત આવ્યા. ભારતમાં આવીને તેઓએ ભારતીય મહિલાઓ માટે સમાન હિતોની હિમાયત કરી. તેમણે એની બેસન્ટ અને સરોજિની નાયડુ સાથે હાથ મિલાવ્યા અને મહિલાઓમાં જાગૃતિ લાવવા માટે ઘણા મહિલા સંગઠનોની સ્થાપનામાં મદદ કરી.
- **રાજ કુમારી અમૃત કૌરઃ** તેઓ કપૂરથલાના રાજ પરિવારમાંથી આવે છે. ગાંધીથી પ્રેરિત થઈને તેમણે મીઠાના સત્યાગ્રહ દરમિયાન કોંગ્રેસમાં જોડાઈ હતા અને મીઠાના કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરવા બદલ તેમની બોમ્બેમાં ધરપકડ કરવામાં આવી હતી, જ્યારે તેઓ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના કામોની હિમાયત કરવા ઉત્તર-પશ્ચિમ સરહદી પ્રાંતમાં ગયા ત્યારે તેમની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી અને રાજદ્રોહના આરોપમાં દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યા હતા. તેઓ સાત વર્ષ સુધી અખિલ ભારતીય મહિલા પરિષદના પ્રમુખ હતા.
- **માતંગિની હઝરાઃ** પશ્ચિમ બંગાળની ગાંધી બુર્હી (ગાંધી વૃદ્ધ મહિલાઓ) જે સ્વાતંત્ર્ય સેનાની અને શહીદ છે. તેઓ 1932માં સ્વતંત્રતા ચળવળમાં જોડાયા હતા, તેમના પરાક્રમી કર્યો માટે યાદ કરવામાં આવે છે. મીઠાના સત્યાગ્રહ દરમિયાન તેમને જેલની સજા કરવામાં આવી હતી. 1933માં તેઓ દ્વારા સફળતાપૂર્વક કાળા ધ્વજ પ્રદર્શનનું નેતૃત્વ કરેલ જ્યાં તેમના દ્વારા બંગાળના ગવર્નર પોલીસને ઘેરાબાંધી કરીને સભાને સંબોધિત કરી રહ્યા હતા. આ વખતે તેમની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી અને છ મહિનાની સખત કેદની સજા ફટકારવામાં આવી હતી.
- **ઈન્દિરા ગાંધી:** આધુનિક ભારતમાં સૌથી નોંધપાત્ર મહિલા તરીકે તેમની ગણના થાય છે, તે 1938માં ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના સભ્ય બન્યા. તેમને જાહેર પ્રવૃત્તિ 1947માં ભારતની સ્વતંત્રતા સાથે નવા તબક્કામાં પ્રવેશી હતી. તેમને વડાપ્રધાન તરીકે સંસદ ભવન ચલાવવાની જવાબદારી સંભાળી હતી. તેમને લઘુમતીઓની સામાજિક અને આર્થિક પ્રગતિ માટે અથાક કામ કર્યું. તેમની પાસે આત્મનિર્ભર અને ગતિશીલ આધુનિક અર્થતંત્રનું ઉદ્દેશ્ય હતું. તેમને સાંપ્રદાયિકતા, પુનરુત્થાનવાદ અને તમામ પ્રકારના ધાર્મિક કટ્ટરવાદ સામે હિંમતભેર અને જોરશોરથી લડતી આપી હતી એન તે ભારતના આત્મવિશ્વાસનું અદમ્ય પ્રતીક બની ગયા.

6.મહિલા-સમિતિ (મહિલા મંડળ)

ઘણા શહેર અને નગર-આધારિત મહિલા સંગઠનોના ઉદભવની શરૂઆતની 20મી સદી સાક્ષી હતા:

•સ્વીડિશ આંદોલન મહિલા સંગઠન જેવી કે મહિલા શિલ્પા સમિતિ અને લક્ષ્મી ભંડારની સ્થાપના રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને સરલા દેવીની ભત્રીજીઓ દ્વારા કરવામાં આવી હતી. હિતાશિની સભા, એક મહિલા જૂથે જેણે 1907માં સ્વદેશી વસ્તુઓનું પ્રદર્શન યોજ્યું હતું.

•કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય પોતાની આત્મકથા Inner recesses, outer spaces માં વર્ણવે છે કે કેવી રીતે તેમના વતન મેંગ્લોરમાં, તેમની પોતાની માતા ગિરિજાબાઈએ 1911 ની આસપાસ મહિલાઓને તેમની સમસ્યાઓની ચર્ચા કરવા અને તેમના ઉકેલના માર્ગો શોધવા માટે એક મહિલા સભાની સ્થાપના કરી.

•રામેશ્વરી નેહરુએ 'સ્ત્રી દર્પણ' શીર્ષક હેઠળ એક મહિલા સામાયિકની પણ સ્થાપના કરી હતી, જે અત્યંત લોકપ્રિય થયું હતું. તેમાં રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય મુદ્દાઓના રાજકીય કવરેજનું રસપ્રદ મિશ્રણ પીરસવામાં આવતું હતું.

•'ભારત મહિલા' સામાયિક પણ અત્યંત લોકપ્રિય બની રહી હતી જે મહિલાઓના પ્રશ્નો સાથે સંબંધિત હતી.

•ગુજરાતમાં એક ઉત્કૃષ્ટ મહિલા સંગઠન, જ્યોતિ સંઘ, મહિલા પરિષદ (AIWC)ની સ્થાપના 1927માં કરવામાં આવી હતી.

7.ગાંધીવાદી તબક્કામાં મહિલાઓનું એકત્રીકરણ

ગાંધીજી નિઃશંકપણે ભારતીય સંસ્કૃતિના સૌથી અધિકૃત અને પ્રખ્યાત પ્રતિનિધિ હતા. આપણા દેશવાસીઓ તેમને મહાત્મા તરીકે સન્માનથી સંબોધે છે. તેઓ સમાજ સુધારક, અર્થશાસ્ત્રી, રાજકીય ફિલસૂફ અને સત્યના શોધક હતા. તેમણે ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસને પીપલ્સ કોંગ્રેસ અને રાષ્ટ્રીય ચળવળને જન આંદોલન બનાવ્યું. તેમણે લોકોને નિર્ભય અને હિંમતવાન બનાવ્યા અને તેમને અન્યાય સામે લડવાની અહિંસક પદ્ધતિ શીખવી. ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં મહાત્મા ગાંધીની ભૂમિકા સૌથી મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે કારણ કે તેમણે ભારતીય સ્વતંત્રતાની ચળવળનું નેતૃત્વ કર્યું હતું. ગાંધીજીની શાંતિપૂર્ણ અને અહિંસક રીતને અંગ્રેજો સામે સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામનો આધારસ્તંભ બનાવ્યા હતા. ભારતીય સ્વતંત્રતા ચળવળ વર્ષ 1918 અને 1922 ની વચ્ચે ચરમસીમા પર આવી પહોચ્યું હતું. ગાંધીના નેતૃત્વ હેઠળ ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ દ્વારા સવિનય કાનુન ભંગ ચળવળની અહિંસા ઝુંબેશની શ્રેણી શરૂ કરવામાં આવી હતી. એમનું મુખ્ય ધ્યાન અસહકાર દ્વારા બ્રિટિશ સરકારને નબળું પાડવાનું હતું.

ગાંધી કહે છે કે જ્યાં સુધી આપણી દીકરીઓ આઝાદીની લડાઈમાં પુત્રોની સાથોસાથનાં ઉભી હોય ત્યાં સુધી ભારતની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા શક્ય નથી અને આ માટે તેમને પોતાની શક્તિનો અહેસાસ કરવાની જરૂર છે.

8.ગાંધીવાદી નેતૃત્વ હેઠળની મહિલાઓ

ગાંધીજીએ જાતિ ભેદભાવ, બાળ લગ્ન પ્રતિબંધ અને સ્ત્રી શિક્ષણને પ્રોત્સાહિત કરીને મહિલાઓનું સશક્તિકરણ કરવા પ્રેરણા આપી હતી. આથી તેઓ મહિલાઓને મોટી સંખ્યામાં મહિલા સશક્તિકરણમાં ભાગ લેવા પ્રેરિત કરે છે.

- અસહકારની ચળવળએ અભૂતપૂર્વ મહિલા સક્રિયતાની સાક્ષી છે, ખાસ કરીને શિક્ષિત અને મધ્યમ વર્ગોની મહિલાઓ અમૃત કૌર, અરુણા આસફ, સરલા દેવી અને મુથુલ લક્ષ્મી રેડ્ડી અગ્રણી નેતા તરીકે ઉભરી આવ્યા.
- સવિનય કાનુન ભંગની ચળવળ દરમિયાન ગાંધીવાદી આદર્શોથી પ્રેરિત સરોજિની નાયડુએ ધરાસણા ખાતે શાંતિપૂર્ણ વિરોધ પ્રદર્શન કર્યું હતું. તેમને મતદાનના અધિકાર માટે લડત આપી અને ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના પ્રથમ ભારતીય મહિલા પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા.
- ભારત છોડો ચળવળ દરમ્યાન ઉષા મહેતા અને અરુણા અસફ અલીની આગેવાની હેઠળની ગુપ્ત કામગીરીએ ચળવળને ટકાવી રાખવામાં મહત્વપૂર્ણ ફાળો આપેલ હતો.
- 1920માં મોટાભાગે મહિલાઓ રાજકીય માહોલમાં ભાગ લેતી હતી. આ સમયગાળા દરમિયાન મોટી સંખ્યામાં મહિલાઓ આગળ આવી હતી.

આમ, સામાજીક-આર્થિક દમનના અવરોધોને તોડીને ભારતીય મહિલાઓએ સામૂહિક પગલાંની ક્ષમતાનો અહેસાસ કરવા માટે એકસાથે મળીને આગળ આવી છે અને સ્વતંત્ર ભારતમાં મહિલા સશક્તિકરણ માટે બેઠકો સ્થાપિત કરી છે.

9.નિષ્કર્ષ

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમમાં મહિલાઓની ભાગીદારીની વાર્તા હિંમતભેર પસંદગી કરવાની, પોતાની શેરીઓમાં, જેલની અંદર અને વિધાનસભામાં શોધવાની વાર્તા છે. ઘણા પ્રયત્નો પછી 15 ઓગસ્ટ, 1947ના રોજ ભારતે આઝાદી મેળવી. હજારો ભારતીય મહિલાઓએ પોતાની માતૃભૂમિની આઝાદી મેળવવા માટે પોતાનું જીવન સમર્પિત કર્યું. અહિંસક ચળવળ કે જેણે ભારતને આઝાદી અપાવી તે માત્ર મહિલાઓને સાથે લઈ જ ન હતી પરંતુ તેની સફળતા માટે મહિલાઓની સક્રિય ભાગીદારી પર નિર્ભર તો હતી જ.

વિશ્વના ઇતિહાસમાં કદાચ પ્રથમ અને એકમાત્ર વખત, એક શક્તિશાળી વૈશ્વિક સામ્રાજ્યની શક્તિ કે જેની ધરતી પર ક્યારેય સૂર્ય અસ્ત થયો ન હતો, તેવું સામ્રાજ્યને ફક્ત

શાંતિ, વિચારો અને હિંમતથી સજ્જ લોકોની નૈતિક શક્તિઓ દ્વારા પડકારવામાં આવ્યો હતો અને તેમને દૂર કરવામાં આવ્યો હતા.

અંતે આપણે કહી શકીએ કે છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં, મહિલા ચળવળ પરિપક્વ થઈ છે અને અન્ય ચળવળ જેમ કે વેપારી સંગઠનો, પર્યાવરણીય ચળવળો અને અન્ય પ્રગતિશીલ ચળવળો જે તમામ પ્રકારના જુલમ, અન્યાય અને અધોગતિ સામે લડતી હોય છે તેની સાથે તેના સંબંધો ઉત્તરોત્તર ગાઢ બન્યા છે.

સંદર્ભગ્રંથ

1.એમ. જી. અગ્રવાલ, ભારતના સ્વતંત્રતા સેનાની, ભાગ IV, જ્ઞાન પબ્લિશિંગ હાઉસ, 2008.

2.આર. સી. અગ્રવાલ; ભારતીય બંધારણીય વિકાસ અને રાષ્ટ્રીય ચળવળ, એસ.ચંદ પબ્લિશિંગ લિમિટેડ, નવી દિલ્હી, 1999.

3.ચાંદ, તારા; ભારતમાં સ્વતંત્રતા ચળવળનો ઇતિહાસ, ભાગ IV, ભારત સરકારનું પ્રકાશન વિભાગ,દિલ્હી, 1961.

4.ચિબ, એસ.એસ; ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ પર નવો પરિપ્રેક્ષ્ય, વંદેમાતરમ પ્રકાશન, ચંદીગઢ, 1987.

5.થાપર, સુરુચી; ભારતીય રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં મહિલાઓ: અનસીન ફેસ એન્ડ અનહર્ડ વોઈસ (1930-32), પબ્લિકેશન પ્રા. લિ., 2006

6.પરમાર, કુમારપાળ, “મહાત્મા ગાંધીની ભારતીય ટપાલ-ટિકિટોનું ઐતિહાસિક મહત્વ: એક અધ્યયન (ઈ.સ.1948થી 2018), અમદાવાદ: સાબરમતી યુનિવર્સિટી, 2021

7.પી.એન ચોપરા; ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં મહિલાઓ, શિક્ષણ અને સમાજ કલ્યાણ મંત્રાલય, સરકાર દ્વારા પ્રકાશિત. ભારત, નવી દિલ્હી, 1975.

8.બ્રાઉન, જુડિથ; ગાંધી અને સવિનય અવજ્ઞા ચળવળ, કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, 1972.

9.મનમોહન કૌર; વિમેન્સ ઇન ઇન્ડિયા સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ, સ્ટર્લિંગ પબ્લિશર્સ, નવી દિલ્હી, 1985.

10.મોદી, નવાઝ; ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં મહિલાઓ; એલાઈડ પબ્લિશર્સ, 2000.

11.રાજુ, રાજેન્દ્ર; ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં મહિલાઓની ભૂમિકા, સાઉથ એશિયા બુક્સ, 1994

12.રાલ્હન, ઓ.પી.; ભારતીય મહિલાઓ 5મી વોલ્યુમ. રાજનીતિમાં પ્રતિષ્ઠિત ભારતીય મહિલાઓ, અનમોલ પ્રકાશનો, નવી દિલ્હી, 1995

13.www.newworldencyclodeia.org

Published by :
http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.